

Kant Düşüncesinde Hukuk, Devlet ve İnsan Haklarının Felsefi Temelleri^(*)

*Philosophical Foundations of Law, State and Human Rights in
Kant's Thought*

Alper IŞIK^(**)

Doktor Öğretim Üyesi

Sakarya Üniversitesi Hukuk Fakültesi

Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı

Cemre Edip YALÇIN

Araştırma Görevlisi

Sakarya Üniversitesi Hukuk Fakültesi

Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı

Anahtar Kelimeler

*Kant,
Eleştirel Felsefe,
Özgürlük,
Otonomi,
Sosyal Sözleşme,
İnsan Onuru.*

Öz

Aydınlanma Çağı'nın en öne çıkan niteliği, insanın rasyonel doğasına duyulan sonsuz güven ve ortaya çıkan pozitif bilimler ışığında doğan ilerleme düşüncesidir. Immanuel Kant, yaşadığı Aydınlanma Çağı'nın bir düşünürü olarak felsefenin çok farklı alanlarında derinlikli eserler vererek hem kendi dönemini hem de kendisinden sonraki dönemleri son derece etkilemiştir. Kant'ın eleştirel felsefesi, insanı diğer varlıklardan ayırt etmeye yönelik ortaya koyduğu irade özgürlüğü ve aklın otonomisi kavramlarını temel almaktadır. Kant, özgür iradeye sahip olduğu düşünülen insanın hangi durum ve koşullarda gerçekten özgür olduğunu belirlemiştir. Salt insanın aklı ile felsefi olarak temellendirdiği ahlaki normatif yapıyı özgürlük, sosyal sözleşme, hak, adalet, barış, insan onuru gibi kavramlarla ilişkilendirerek hukuka ve devlete doğru genişleten Kant, böylelikle epey kapsamlı bir siyaset felsefesi geliştirmiştir. Neticede Kant'ın siyaset felsefesi kapsamında ortaya koyduğu fikirler, günümüzde özellikle insan haklarının kurumsallaşması ve felsefi temellendirilmesinde etkili olacak evrensel bir hukuki-siyasi düşünce sistematigi yaratmıştır. Günümüzde insan haklarını felsefi bir temele oturtmak için Kant, insan onuru kavramı yoluyla bizlere evrensel geçerliliği olan ve kendi içerisinde tutarlı bütünlük arz eden felsefi bir temel sunmaktadır.

Keywords

*Kant,
Critical Philosophy,
Freedom,
Autonomy,
Social Contract,
Human Dignity.*

Abstract

The most distinguishing characteristic of the Age of Enlightenment is the endless confidence in human beings' rational nature and the idea of progress that emerged in the light of the emerging positive sciences. As a philosopher of the Age of Enlightenment, Immanuel Kant, in which he lived, created comprehensive works in many different fields of philosophy and influenced both his own era and the following periods immensely. Kant's critical philosophy is based on the concepts of freedom of will and autonomy of reason, which he developed to distinguish human beings from other beings. Kant determined the conditions and circumstances under which human beings, who are considered to have free will, are truly free. By extending the normative construct of morality, which he philosophically grounded solely on human reason, to law and the state by associating with concepts such as freedom, social contract, right, justice, peace, human dignity,

^(*) Araştırma Makalesi.
Hakem denetiminden geçmiştir.
Gönderim Tarihi: 17.11.2024, Kabul Tarihi: 05.01.2025.

^(**) Sorumlu Yazar.

Kant developed a very comprehensive political philosophy. As a result, Kant's ideas within the scope of political philosophy have created a universal legal-political thought systematic that will be very influential from the institutionalisation of human rights to the philosophical grounding of human rights. In today's world, Kant, through the concept of human dignity, provides us with a philosophical basis for the philosophical grounding of human rights that is universally valid and self-consistent in its integrity.

GİRİŞ

Immanuel Kant'ın genel felsefesine bakıldığında, düşünürün epistemoloji, metafizik eleştirisi, bilim felsefesi, etik, estetik ve siyaset felsefesi gibi çok geniş bir alanda çalışmalarının bulunduğu dikkatimizi çekmektedir. *Kant*'ın genel felsefesi epistemoloji, metafizik eleştirisi, bilim felsefesi, etik, estetik ve siyaset felsefesi gibi çok geniş bir alana yayılmaktadır. Aydınlanmacı düşünceyi, felsefenin çok farklı alanlarına uygulaması ve belki de bu sebeple aydınlanmacı düşüncenin doruklarını belirlemesi *Kant*'ı Aydınlanma Çağı'nın simge düşünürü yapmıştır. *Kant*'ın felsefenin farklı alanlarına ilişkin olarak geliştirdiği birbiriyle bağlantılı düşünceler kuşkusuz onun genel felsefesinin ana hatlarına vakıf olmadan kavranamaz. Bu bağlamda *Kant*'ın etik veya siyaset felsefesi gibi belirli bir konu, kavram veya olgu hakkındaki fikirlerini kavramak için de temel kavramlara sıklıkla başvurulmaktadır. Dolayısıyla ilk olarak *Kant*'ın genel felsefesine dair temel bilgiler kısaca açıklanacak, ardından da düşünürün etik kuramı ile hukuk ve devlet arasında kurduğu ilişki irdelenecek ve insan haklarının temellendirilmesi bakımından insan onuru kavramının felsefi anlamda taşıdığı merkezi öneme dair belirlemeler yapılacaktır.

I. AYDINLANMA DÜŞÜNCESİNDE KANT'IN ÖZEL KONUMU

Kant, Aydınlanma Çağı'nın¹ Kıta Avrupası geleneği² ile analitik gelenek³ arasında önemli bir bağlantı noktası olarak kabul edilmektedir. Kendisine göre, yaşadığı dönem aydınlanmış bir çağ değil ancak aydınlanmış çağa doğru küçük adımlar atmanın mümkün olduğu bir çağdır⁴. *Kant*, bu çağın dogmatizmin yenildiği ve şüpheciliğin eritildiği ve yeni bir eleştirel tutumun önem kazandığı bir çağ olacağını vurgulamaktadır⁵. Nitekim literatürde “eleştirel felsefe”⁶ olarak nitelendirilen *Kant*'ın genel felsefesi, insan bilgisi ve deneyiminin ana kurgusunu ortaya koyma girişimi olarak tarif edilebilmektedir. *Kant*'a değin aydınlanmacı düşünce, epistemolojinin merkezine bilginin salt akıldan kaynaklandı-

¹ Aydınlanma Çağı, 17. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan bir dönem olarak kabul edilir. Bu dönemi temsil eden çeşitli düşünürler, yegane referans noktası olarak akıl ve bilimi kabul etmişlerdir. Bu nedenle Aydınlanma Çağı'nın en öne çıkan niteliklerinin başında, insan aklına duyulan katıksız güven ve büyük ölçüde kaynağını pozitif bilimden alan ilerleme düşüncesi gelir. Dolayısıyla Aydınlanma Çağı, her türlü felsefi ve toplumsal düzeni akla ya da akılda somutlaşan ilkelere dayandırma eğilimi olarak özetlenebilir. Aydınlanmacı perspektife göre akıl, her şeyden önce eleştiri yetisine karşılık gelmektedir. Bu çerçevede akıl, yerleşik inançlara, dini ve mitolojik anlayışlara meydan okuyan ve onlara yönelik kanıtlar doğrultusunda muhakeme yapan ve böylece doğruyu yanlıştan ayırt etmeye muktedir eleştirel bir güç şeklinde telakki edilmiştir. KÜÇÜKALP, Kasım / CEVİZCİ, Ahmet: *Batı Düşüncesi-Felsefi Temeller*, 4. Baskı, Türk Diyanet Vakfı (İSAM) Yayınları, Ankara, 2017, s. 145-147.

² Başta Fransa ve Almanya olmak üzere Kıta Avrupası'nda gelişen ve ampirik felsefelerden farklı olarak rasyonalist karakteri öne çıkan bir felsefedir. Öte yandan bu felsefenin daha özel bir boyutu, getirdiği eleştiriler ile Aydınlanma düşüncesinin çözülmesini sağlayan felsefeleri ve Aydınlanma karşıtı bir karakterde olan felsefeleri bünyesinde bulundurmasıdır. Bu bağlamda Kıta Avrupası geleneği *Rousseau*'dan romantiklere, Alman idealizminden varoluşçuluğa, fenomenolojiden Frankfurt Okulu'na, yapısalcılık ve postyapısalcılıktan postmodernizme uzanan son derece kompleks ve çeşitlilik arz eden bir geleneğe karşılık gelmektedir. Ayrıca bkz. KÜÇÜKALP / CEVİZCİ, s. 182-183.

³ Kendi içerisinde homojenlik ve bütünlüyle özdeşlik arz etmese de özellikle İngilizce konuşulan dünyada ve İskandinavya'da yaygın olan düşünce geleneğidir. Bu geleneğin ortak paydası dile odaklanmış olması ve dil yoluyla gerçekliği kavrama motivasyonu pratığe geçmiş olmalarıdır. Bu nedenle bu geleneğin esas özelliği, mantıksal ve olgusal gerçeklik ile dil üzerine yoğunlaşan bir analiz yöntemini öne çıkarmasıdır. Ayrıca analitik geleneğin, Aydınlanma düşüncesinin ana çizgilerini, birtakım varsayımlarını takip ettiği ve metodolojik olarak Aydınlanma düşüncesini başka bir yerde gerçekleştirdikleri kabul edilmektedir. Ayrıca bkz. KÜÇÜKALP / CEVİZCİ, s. 177-178.

⁴ KUEHN, Manfred: *Kant*, (Çev.) DOĞAN, Bülent O., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011 (*Kant*), s. 291.

⁵ RECKI, Birgit: “Kant ve Aydınlanma”, (Çev.) ÇÖREKÇIOĞLU, Hakan: *Cogito - Sonsuzluğun Sınırında: Immanuel Kant*, 2005, Sayı 41-42, s. 208.

⁶ *Kant*'ın geliştirmiş olduğu felsefenin “eleştirel felsefe” olarak nitelendirilmesi ve başlangıçta ahlak felsefesi dâhil tüm eleştirel felsefesinin bilimin formel yönüne katkıda bulunmayı amaçladığı yönünde bkz. KUEHN, Manfred: “Kant's Critical Philosophy and Its Reception- The First Five Years (1781-1786)”, (Ed.) GUYER, Paul: *The Cambridge Companion to Kant and Modern Philosophy*, Cambridge University Press, New York, 2006, s. 630-647.

ğını iddia eden rasyonalizm ve bilginin salt deneyden kaynaklandığını savunan ampirizm perspektiflerine göre ikiye ayrılmıştır. İşte *Kant* “*Neyi bilebilirim, ne yapabilirim, neyi umabilirim ve insan nedir?*” sorularını yönelterek, Aydınlanma Çağı’na egemen olan bu iki perspektifin birleştirilebilmesini mümkün kılacak bir epistemoloji geliştirmiştir⁷.

Bununla birlikte *Zack*’in belirttiği üzere, *Kant*’ın ulaştığı nokta epistemoloji ve metafiziği açacak şekilde bilinenden yola çıkarak bilineni açıklamak için durumun ne olması gerektiğine ulaşan bir muhakeme/uslamlama yöntemidir⁸. Söz konusu yöntemle *Kant*, mekan ve zaman içinde duyulara verilen görüngüler (fenomenler, duyulan) dünyasına karşılık gelen duyu dünyası ile akılla ulaşılan ideleler/kendinde şeyler (numenler, düşünülen) dünyasına karşılık gelen düşünce dünyasını birbirinden ayırmıştır. Böylece *Kant*’ın genel felsefesinin ana gerilimini oluşturan olgular (fenomenler) evreni ile aşkın (numen) evren; olgular evrenini kavrayan kuramsal (teorik) akıl, aşkın evreni kavrayan pratik akıl ve güzelliği kavrayan estetik akıl olmak üzere üç akıl kategorisine dayanarak ayırmıştır⁹.

Ayrıca altını çizmek gerekir ki *Kant* açısından aydınlanma yalnızca öğrenme ve bilgi edinme olarak görülemez. Öğrenme ve bilgi edinme aydınlanmanın bir sonucu olarak kabul edilmelidir. *Kant*’a göre Aydınlanma, kişinin aklına başka birisinin rehberlik ettiği olgunlaşmamışlık döneminin sonudur¹⁰. Kurulu değer ya da inanç sistemlerinin konforunda yaşayan kişi, kendi düşüncesini yönetme, kendi adına karar verme cesaretine sahip olduğunda aydınlanmış demektir¹¹. Ancak aydınlanma bireysel bir süreç olarak değil toplumsal ve tarihsel bir süreçtir. Çünkü insanlık tarihi boyunca insanların düşünceleri, başta bireysel bilincin rolünü gasp eden ruhban sınıfı olmak üzere, başkaları tarafından yönetilmiştir. Bireyin tek başına aydınlanması mümkün değildir çünkü aydınlanma eleştirel düşünmenin değerli kabul edildiği; özgür ve açık bir iletişimin olduğu kamusal bir toplulukta mümkündür¹².

II. KANT’TA İRADE ÖZGÜRLÜĞÜ VE AKLIN OTONOMİSİ KAVRAMLARININ NORMATİF BOYUTU

A. İnsan Aklının Yeniden Tanımlanması ve Aklın Özgür Kullanımı

Kant’ta özgürlük konusu, özgür iradenin belirlenmesi için önemli bir sorunsal olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü kişinin akıl yoluyla keşfettiği ilkelere göre davranma ve doğal ihtiyaçlarından kaynaklanan arzuların çekimine direnebilmesi, pratik özgürlüğü oluşturur¹³. Aksi durumda kişinin özgürlüğünden bahsetmek için felsefi anlamda tutarlı bir argümantasyon geliştirilemez. Çünkü kişi, doğal dünyada bir doğal olaylar serisini kendisine etki eden bir nedenden bağımsız olarak başlatamıyorsa, pratik açıdan özgür olamaz¹⁴.

Bu çalışma bakımından konuya esas derinlik getireceğimiz nokta ise *Kant*’ın *Arı Usun Eleştirisi*¹⁵ eserinde, rasyonalizm ve ampirizmin sentezini gerçekleştirerek insan aklını yeniden tanımlaması ve böylece aklın özgür kullanımına dair yapmış olduğu belirlemeleri ortaya çıkarmaktır. *Kant*’ta aklın eleştirisi, iyinin özgür iradede temellendirilmesine dayanmaktadır. Bu temellendirme, düşünen aklın kendisini temel alan felsefi bir etkinliktir. Bu etkinlik akıl ve pratik bakımdan aklın kendi kendine yasa

⁷ IŞIKTAÇ, Yasemin: *Hukuk Felsefesi*, 5. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2019, s. 182-184.

⁸ ZACK, Naomi: *A’dan Z’ye Felsefe: Antik Yunan’dan Postmodern Döneme Felsefe Tarihi*, (Çev.) ALPAGUT, Şükrü, 2. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2021, s. 215.

⁹ IŞIKTAÇ, s. 184.

¹⁰ KANT, Immanuel: “An Answer to the Question: What Is Enlightenment?”, (Çev.) SCHMIDT, James, (Ed.) SCHMIDT, James: *What Is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions*, University of California Press, Berkeley, 1996, s. 58

¹¹ WOOD, Allen W.: *Kant*, (Çev.) KOVANLIKAYA, Aliye, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009, s. 35.

¹² WOOD, s. 35.

¹³ WOOD, s. 128.

¹⁴ WOOD, s. 129.

¹⁵ KANT, Immanuel: *Arı Usun Eleştirisi*, (Çev.) YARDIMLI, Aziz, İdea Yayınevi, İstanbul, 1993.

koymasına bağlıdır. İradenin otonomisi (özerkliği) de aklın eylemde kendi özgürlüğünü belirlemesidir¹⁶. İnsanın üretken bir eylemselliğin mercii olarak görülmesi, insanın boyunduruk altında olmasının söz konusu olmaması bir başka deyişle temel haklarının güvence altına alınması olarak tezahür eder. Bunun sonucunda özgürlük, uygulama açısından öznelerin eşitliği olarak ön plana çıkmaktadır. Öznenin bu özgürlüğü, kaçınılmaz olarak bir özgürlük talebine karşılık gelmektedir. Özgürlük bu noktada özgürce yapılmış sosyal sözleşmeyle, sosyal sözleşme de insan haklarıyla temellendirilmektedir¹⁷. Dolayısıyla insan haklarının demokratik bir sözleşme çatısı altında kurumsal olarak güvenceye alınması aydınlanma düşüncesinin bir gereğidir ve düşünsel tutarlılık açısından bir zorunluluktur¹⁸.

Özetle *Kant*'a göre insan, sadece bilgi edinme yetisine değil aynı zamanda eylemde bulunma yetisine sahip olduğundan ampirik yönüyle dış evrendeki olaylar karşısında davranışta bulunurken; akılcı yönüyle de bu olayları etkileyen özne konumundadır. Tam da bu sebeple insanın düşünebilmesi ona irade özgürlüğü sağlar ve insanı diğer canlılardan ayıran başlıca özelliği de budur. Söz konusu irade özgürlüğü sebebiyle insanı kendi davranışlarından dolayı sorumlu tutabilmemiz de mümkün hâle gelmektedir. Dolayısıyla özgür yaratılan insanın karşısına “olması gereken” kavramıyla çıkarak ondan etik istemlere uymasını bekliyorsak, bunun bir gereği olarak, insana yüklenen sorumlulukların yerine getirilebilmesi için onun yine özgür olması gerekmektedir. Bu bakımdan *Kant*'a göre, insanın özgür davranışları aşkın (numen) evrene ulaşan aklın ürünüdür, evrende özgürlüğe sahip tek varlık insandır ve insanı insan kılan onun özgür olmak zorunda olmasıdır¹⁹. Bu genel çerçevede içerisinde *Kant*'ın etik felsefesinin temelleri de oluşmaktadır.

Bu bağlamda *Kant*'ın insanı nasıl ele aldığını irdeleyecek olursak, onun niçin irade özgürlüğü kavramını bu kadar merkezi bir konuma yerleştirdiğini anlamamız daha kolay hale gelecektir. *Cevizci*'ye göre, *Kant* için bilimsel araştırmanın konusu varlık olarak insan, biyoloji ve psikolojinin bilimsel yasalarına bağlı olan organik bir fenomendir. *Kant* için organik bir fenomen olarak insan bu boyutuyla özgür değildir, çünkü doğal nedensellik yasalarına bağlıdır ve kendi iradesinin dışındaki yasalarla belirlenmektedir. Hâlbuki ahlakın konusu olarak pratik aklın buyruklarına uymak veya uymamak bağlamında özgür bir varlık olan insan, doğal nedenselliklerden arı biçimde “kendinde şeydir”. İnsanın özgür ve numenal varlık olmasını sağlayan ise kendi akli tarafından yönetilmesinden, aklın buyruklarına itaat eden özne olarak sahip olduğu otonomiden kaynaklanmaktadır²⁰.

Bu bağlamda *Kant*'a göre özgür olmak, duyuşal dünyanın neden sonuç ilişkilerinin dayattığı belirlenimlerden bağımsız olmaya karşılık gelmektedir. Bununla beraber rasyonel bir varlık olarak insan ahlaka uygun şekilde, numenal dünyaya dair kendi iradesinin nedenselliklerini temel alarak ve kendi aklının koyduğu yasaların gerçek yaratıcısı olarak yaşar. Böylece *Kant*'ın düşünce sistematigi içerisinde insanın özgürlüğünün, akıl ve otonomiyle kurduğu ilişki ortaya çıkmaktadır. *Kant* için insanın organik bir fenomen olarak doğal yapısı tarafından buyrulan arzularından bağımsız olarak aklın kendisi tarafından tayin edilen amaçlar belirleme kapasitesi özgürlüğün temel felsefi anlamıdır ve bu da özgürlük ile iradenin otonomisini analitik olarak birbirini gerektirmesine yol açar²¹. Neticede *Kant*, akıl sahibi olarak ahlaki özne için “*İstemenin [iradenin] maksimleri aracılığıyla kendisini aynı zamanda genel yasa koyucu olarak görebilecek şekilde eylemde bulun.*” buyruğunu önererek iradenin otonomisini “*ahlakın en yüksek ilkesi*” olarak sunmaktadır²².

¹⁶ RECKI, s. 209.

¹⁷ RECKI, s. 210.

¹⁸ RECKI, s. 210.

¹⁹ IŞIKTAÇ, s. 188-189.

²⁰ CEVİZCİ, Ahmet: *Felsefe Tarihi*, 4. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2012, s. 732-733.

²¹ MARINA, Jacqueline: “It’s All About Power: The Deep Structure of Kant’s Categorical Imperative and Its Three Formulations”, (Ed.) LYSSY, Ansgar / YEOMANS, Christopher: *Kant on Morality, Humanity and Legality: Practical Dimensions of Normativity*, Palgrave Macmillan, Cham, 2021, s. 84-88.

²² CEVİZCİ, Ahmet: *Aydınlanma Felsefesi*, 2. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2020 (Aydınlanma Felsefesi), s. 531-535.

B. Aklın Otonomisi ve Aklın Kamusal Kullanımı

Yukarıdaki bilgiler ışığında, *Kant*'ın aklın özgürce kullanımından nihai çıkarımı, her şeyden önce aklın otonomisinin bir ön koşul olarak gözetilmesi, bu otonominin önüne çıkan engellerin yine akılla aşılması, insanın biricikliğini sağlayan düşünme yetisinin özerk şekilde eylemeye dönük olarak sağlanması ve genel yasa koyucu olarak insanın kendi aklıyla koyduğu aklın yasalarına²³ uygun olarak eylemde bulunmasıdır. Üstelik *Kant*, bu otonomiye yalnızca bireyin kendi dünyasında gerçekleştirebileceği bir şey olarak da kurgulamamıştır.

Keza aklın kendi aldığı kararlarını meşrulaştıracağı zemin salt kendisi değil, diğer akıllarla öznelarasılık kurularak, bir diğer ifadeyle kamusal bir dolayım, sağlanacak bir otonom zemindir. Dolayısıyla aklın otonom şekilde eylemeye dönük kullanımı kamusal dolayım ihtiyacı duyduğundan bir anlamda kamusal alanı da tesis etme işlevini yerine getirmektedir²⁴. Bu yönüyle aklın kendisinin yarıcı olmasına vurgu yapan “aklın mahkemesi” metaforu *Kant*'ta, kamusal alanın tesisi için aklın işleyişini şekillendiren iletişimselliği²⁵ gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda teorik aklın yasa koyucu fonksiyonu evrensel doğal yasalarının belirlenmesini sağlamakta ve böylelikle aklın bir yasa koyucu vasfı belirgin olmaktadır. Neticede *Kant*, *Saf Aklın Eleştirisi* yapıtında özgürlük ve otonomi kavramlarıyla teorik aklın sınırlarını belirlerken, aynı zamanda aklın kamusal dolayımıyla yasa koyucu gücünü öne çıkararak, aklın pratik alandaki işleyişini de aydınlatmaktadır²⁶.

Şüphesiz *Kant*'ta aklın kamusal kullanımı, diğer otonom kişilerin aklının kullanılması aracılığıyla bir bakıma denetim anlamına gelmekte ve bu çerçevede akıl kamusal bağlamında sınırlandırılmaktadır. Ancak bu sınırlandırma, insan aklına aynı zamanda otonomisini de kazandırmaktadır. Öyleyse ancak söz konusu sınırlılıkla birlikte aklın otonomisi sağlanabildiğinden ve bu otonomi öznelarası bir iletişimselliği gerekli kıldığından; akıl sahibi kişilerin bir araya gelerek uzlaşma içerisinde yaşaması ancak kurulacak hukuki-siyasi bir normatif düzenin tesis edilmesiyle gerçekleşebilecektir²⁷. *Cevizci*'ye göre de kendinde amaç olarak insanın aynı zamanda otonom şekilde yasa koyucu akıl sahibi olması ve aklın koyduğu yasalara uymak zorunda kalması bireysel ahlaki sosyal ahlaka taşır. Böylece *Kant*'ın düşüncesinde “amaçlar krallığı”na²⁸, hem kurucu üye hem de yasa koyucu olarak bağlanan insan, devlet içinde tekil akıl sahibi varlık olarak yaşamını sürdürürken aynı zamanda toplumsal düzeni de inşa

²³ Bu hususta bir noktanın aydınlatılmasında fayda görülmektedir. *Çetinkıran Balcı*'nin ifadesine göre, *Kant*'ta her yasa koyucu kendi aklını kullanarak yasa koyarken herkesin birleşmiş evrensel iradesini dikkate almak zorundadır. Bu bakımdan her akıl sahibi kişinin koyduğu yasalar sanki birleşmiş iradeden çıkmış gibi olmalıdır. Buradan hareketle *Balcı*'ya göre *Kant*'ta herkesin herkes için karar verme yetkisi bulunmaktadır, fakat bu süreçte her kişi bir yandan da kendi kendisi için karar vermektedir. Kişi kendisine karşı adaletsiz olamayacağından ve kendisi için neyin iyi olduğunu gözeteneğinden göre adaleti sağlayan budur. Sonuçta insanlar, kendi yasa yapıcı iradelerinin ürünü olan yasalara uyarken otonomilerini de kaybetmezler. Daha detaylı bilgi için bkz. ÇETİNKIRAN BALCI, Elif: “İsteme Özgürlüğünden Eylem Özgürlüğüne: Kant'ın Özgürlük Görüşü”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, Cilt 35, Sayı 1, s. 28-30.

²⁴ Aklın otonom kullanımının kamusal alana ihtiyaç duyması, aynı zamanda *Kant*'ın “aklın kamusal kullanımı” olarak ifade ettiği durumla da yakından ilişkilidir. Bu ise, prensip olarak, diğer insanlara hitap eden insanın akıl yürütmesidir. Bu doğrultuda *Kant*'ta aklın kamusal kullanımı, siyaset, etik, din ve bilim de dâhil olmak üzere pek çok şeyle ilgili hâle gelmektedir. Ana fikir ise aklın otonom kullanımının birbirinden oldukça farklı temel görüşlere yol açabileceği, fakat aynı zamanda bu tür farklı görüşlerin paylaşılıp benimsenebileceği bir kamusal alanı korumamız gerektiğidir. Nitekim *Kant* bu noktada, temel olarak korumamız ve paylaşmamız gereken tek şeyin özgür bir kamusal alana sahip olmamızı sağlayan ilkeler olduğunu söylemeye çalışır. Bu uğurda ise kendisinin “kalem özgürlüğü” şeklinde ifade ettiği ifade özgürlüğüne ve onu güvence altına alan yasalara büyük önem atfeder. Daha detaylı bilgi için bkz. FLEISCHACKER, Samuel: *What is Enlightenment?*, Routledge, London & New York, 2013, s. 140-152.

²⁵ İletişimsellik bağlamında Habermas'ın *Kant*'a ilişkin değerlendirmeleri için ayrıca bkz. HABERMAS, Jürgen: “From Kant's 'Ideas' of Pure Reason to the 'Idealizing' Presuppositions of Communicative Action: Reflections on the Detranscendentalized 'Use Of Reason'”, (Çev.) FULTNER, Barbara, (Ed). REHG, William / BOHMAN, James: *Pluralism and the Pragmatic Turn: The Transformation of Critical Theory- Essays in honor of Thomas McCarthy*, The MIT Press, Massachusetts, 2001, s. 11-37.

²⁶ DUVA, Özlem: “*Immanuel Kant*”, (Ed). TUNÇEL, Ahu Tunçel / GÜLENC, Kurtul: *Siyaset Felsefesi Tarihi: Platon'dan Zizek'e*, 4. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2021, s. 298-299.

²⁷ DUVA, s. 300.

²⁸ Kant felsefesinde, özgür insanın nasıl mekanik yasalara ve determinizme göre hareket eden bir evrende çelişkiye düşmeden yaşanabileceği meselesiyle doğrudan bağlantılı bir kavramdır. Bu çerçevede amaçlar krallığı, bir ödev ahlaki üzerinden en yüksek iyinin ortaya çıkmasını ve akıl sahibi insanın kendinden bir amaç olduğu bir toplumsal düzenin inşası anlamına gelir. Daha detaylı bilgi için bkz. KOCA, Engin: “Kant'ın Etik Kuramında Özgürlük”, (Ed.) ÖZTÜRK, Armağan / ÇEVİK, C. Cengiz: *Kavramlar Tarihi: Özgürlük*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2022, s. 329-330.

etmektedir²⁹. İşte bu noktadan itibaren *Kant*, etik argümanlar üzerinden temellendirdiği söz konusu normatif düzenin felsefi dayanaklarını hukuka ve devlete doğru genişleterek düşünce sistematliğini biraz daha somutlaştırmaktadır.

III. KANT'IN FELSEFESİNDE AHLAK İLE HUKUK İLİŞKİSİNİN GENEL HATLARI

A. Kant'ın Ahlak Felsefesinde Öne Çıkan Temel Kavramlar

Işıktaç'a göre, *Kant*'ta hukuk, ahlaka göre daha az önemlidir. Zira hukuk, determinizmin egemen olduğu dış evrene aittir ve dış zorlamadan güç almaktadır. Bu sebeple de *Kant* için hukuk ancak, özgürlük bakımından taşıdığı problematik yapı sebebiyle ele alınabilir³⁰. Anlaşılacağı üzere *Kant*, başlangıç noktası olarak kendisine yine ahlakı almaktadır. Nitekim *Cevizci*'nin de tespit ettiği üzere *Kant*'ın siyaset felsefesine dair görüşlerinin neredeyse tamamı haklar³¹, ödevler³² ve özgürlüğe³³ ilişkin önermelerinin uzantısı gibidir³⁴. Dolayısıyla bu noktada öncelikle *Kant*'ın ahlak felsefesinin temellerini oluşturan birtakım kavramların açıklamasına yer verilecektir.

Kant'a göre buyruklar kendi içinde ikili bir ayrıma tabidir; kategorik buyruklar ve koşullu buyruklar. Koşullu buyruk, bir amaca erişmek üzere bir eylemin gerçekleştirilmesinin zorunlu olmasını ifade eder. Örnek olarak sınavdan başarı elde etmek için çalışmak gerekir önermesindeki çalışma buyruğu buna örnektir³⁵. Bu yüzden koşullu buyruk hedefini içinde taşır ve bu hedefe ulaşmak istemeyenlerin ilgi alanına girmez. Kategorik buyruk ise bir eylemi başka bir amacın gerçekleştirilmesine bağlamadan bir zorunluluk olarak sunmaktadır. Bu noktada kategorik buyruğun amacı konusu gündeme gelmektedir. *Kant*'a göre kategorik buyrukta eylem bir amaç uğruna gerçekleştirilmemekte, hatta amaç, eylemi gerçekleştirmek olmaktadır. Bu sebeple kategorik buyruklar pratik yasalar olarak belirmektedir³⁶. Kategorik buyruklar, şarta tabi olmadan geçerli olan buyrukları ifade ettiği için koşulsuz buyruk olarak da adlandırılmaktadır.

İlk bakışta kategorik buyruk olarak görülebilecek her ilke, istisnası olmayacak bir gerçek olarak kabul edilmelidir. Ancak *Kant*'a göre davranışlara yol gösteren bir akli kural koyucu ilke; eğer ilkenin geçerliliği davranışın araç olarak hizmet edeceği bir amacın belirlenmiş olma şartına bağlı değilse “kategorik” vasfını kazanır³⁷. Örnek olarak yalan söylemenin yanlış olması onu doğrudan kategorik buyruk kılmaz ve hiçbir istisnası olmayacağı anlamına gelmez. Bu tür ilkelerin geçerliliklerine hangi

²⁹ CEVİZCİ, *Aydınlanma Felsefesi*, s. 536-537. *Kant*'ın kendi ifadesiyle: “*Bu amaçlar krallığında genel yasa koyucu olarak bulunduğu, ayrıca da bu yasalara kendisi de bağlı olduğu zaman, bu krallığın bir üyesidir. Yasa koyucu olarak başkasının hiçbir istemesine bağlı olmadığı zaman ise, bu krallığın başıdır.*” Daha detaylı bilgi için bkz. KANT, Immanuel: *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi*, (Çev.) KUÇURADİ, İoanna, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2012 (Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi), s. 51.

³⁰ IŞIKTAÇ, s. 190.

³¹ *Kant*, hak ve erdem arasında da bir ayrıma gitmektedir. Hak, özünde insanın dışarıya karşı özgürlükleriyle, eylemlerine getirilen dışsal sınırlandırmalarla ya da başkalarının müdahalelerine karşı kendi eyleme özgürlüğünün kısıtlanmasından bağımsız olmayla ilintilidir. Oysa erdem, insanın içsel özgürlüğüyle, kişinin kendi kendisinin veya tutkularının efendisi olmasıyla bağlantılıdır. Bu bağlamda *Kant*'a göre hakkı belirleyen üç temel koşul bulunmaktadır. İlk, hak sadece başkaları üzerinde etkisi olan eylemlerle ilgili olmak zorundadır. İkinci, hak bir kişinin eyleminin bir başkasının istek veya salt arzusuyla ilişkisini göstermez, kişinin özgür eyleminin bir diğer kişinin eyleminin özgürlüğüyle kurduğu ilişkiyi ortaya koyar. Son olarak, hak bir kişinin eyleminin formuyla ilgilenir ki bu bakımdan eylemin içeriğinden ziyade dışarıya yansımaları hakkını konusudur. Daha detaylı bilgi için bkz. CEVİZCİ, *Aydınlanma Felsefesi*, s. 557-558.

³² *Kant*'a göre hukuki-siyasi ödevlerin aynı zamanda ahlakın özünüyle ilişkili olmasının sebebi, insanın özgürce amaçlar koyma ve bunların peşinden özgürce gitmesi bağlamında, insanı bir araç olarak değil amaç olarak görmesi bulunmaktadır. Bu çerçevede *Kant* herkes tarafından kabul edilen dört ödev çeşidi sıralamaktadır: (i) kişinin kendisine karşı eksiksiz ödevleri, (ii) başkalarına karşı eksiksiz ödevleri, (iii) kişinin kendisine karşı eksik ödevleri, (iv) başkalarına karşı eksik ödevleri. Daha detaylı bilgi için bkz. CEVİZCİ, *Aydınlanma Felsefesi*, s. 556-557.

³³ *Kant*'a göre özgürlük insan doğasının verili bir özelliği değildir. Nitekim kendi iradesini, ahlâk yasasına dayandırmayan akıl sahibi bir varlığın değerinden söz edilemez. Bu sebeple özgürlük, ortaya çıkarılmayı bekleyen bir potansiyel olarak bulunmaktadır. İnsan iradesini, aklın *a priori* yasalarına tâbi kaldığı ölçüde özgür olur; çünkü ampirik dünyanın determinizmine karşı özgürlüğün yolu ancak buradan geçmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. KOCA, s. 322-325.

³⁴ CEVİZCİ, *Aydınlanma Felsefesi*, s. 554.

³⁵ GÜNEŞ, Fatih: *Kant'da Cezanın Amacı: Ahlak ve Hukuk Felsefesi Çerçevesinde Bir Soruşturma*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2024, s. 22.

³⁶ GÜNEŞ, s. 23.

³⁷ WOOD, s. 168.

sıklıkta ortaya çıktıklarına, “*her akıllı varlığı kendi başına bir amaç olarak değerlendir*” gibi daha temel Kant ilkelerinden türeyip türemediğine ve bu temel değer söz konusu ilkeye sıkı bir bağlılık gerektirmediği durumlara bakılarak karar verilir³⁸.

Kant’ın ahlaki hükümlerin tek bir temel ilkedен türetilmesi için geliştirdiği yaklaşımı *Ahlak Metafizikinin Temellendirilmesi* eserinde ele alınmıştır. *Kant*, bu temel ilkeyi üç değişik açıdan ele alarak üç farklı formülasyon geliştirir. Bu formüllerden ilki evrensel yasa formülü olarak adlandırılır. Bu formül “*sadece aynı zamanda evrensel bir yasa olmasını isteyebileceğin düstura göre hareket et*” şeklinde ifade edilir³⁹. Bu formülün uzantısı ise kişinin onun hareketinin sanki bir doğa yasası olacakmış gibi düşünmesi ve ona göre hareket etmesidir⁴⁰. İkinci formül ise “*öyle hareket et ki, senin ya da başkasının şahsında insanlığı asla sadece bir araç olarak değil, aynı zamanda daima bir amaç olarak kullanabilesin*” şeklinde ifade edilmektedir⁴¹. Üçüncü formül de “*evrensel yasa koyucu olarak her akıllı varlığın iradesinin evrensel yasa olması*” olarak ifade edilebilir. Bunun uzantısı da “*sadece mümkün bir amaçlar aleminin evrensel olarak yasa koyucu üyesinin gereklerine uygun davranmak*” olarak formüle edilmektedir⁴².

Ahlak felsefesi açısından baktığımızda *Kant*, en önce kendi kendini yöneten varlık olarak akıllı fail düşüncesini benimsemiştir. Bu düşünce, tüm akıllı varlıkları kendi başına amaç olmalarından yola çıkarak eşit onura sahip olduğunu ve her akli davranışın saygı görmesiyle ilgilidir. Bu değerlerin yarattığı ideal toplulukta her akıllı varlık yasa koyucudur⁴³. Bu çıkarım ise *Kant*’ın genel ödev buyruğu ile yakından ilişkilidir.

Kant’ın genel ödev buyruğu şu şekildedir: Eyleminin ilkesi (maksimi) sanki kişinin istemesiyle genel bir doğa yasası olacakmış gibi eylemde bulunmak⁴⁴. Kişi bir ödevde uygun davranmadığında aslında ilkesinin genel bir yasa olmasını gerçekten istemediğini fark etmektedir ancak belirli bir ilke nesnel bakımdan genel bir yasa olabilirken öznel bakımdan genel geçer olmuyorsa, istisnalara sahip olması gerekmektedir⁴⁵.

Kant’a göre insan ve genel olarak her akıl sahibi varlık, bir isteme için rastgele kullanılacak sırf bir araç olarak değil, kendisi amaç olarak vardır. Aynı zamanda gerek kendisine gerek de başka akıl sahibi varlıklara yönelen bütün eylemlerinden hep aynı zamanda amaç olarak görülmelidir⁴⁶. *Kant*, bu önermeyi bir pratik buyruk olarak da konumlandırmakta ve akıl sahibi doğanın da kendisinin amaç olarak var olduğunu vurgulamaktadır. İnsan da kendi öz varoluşunu bu şekilde tasarlar ve pratik buyruk böylelikle ortaya çıkar: “*her defasından insanlığı, kendi kişinde olduğu kadar başka herkesin kişisinde de sırf araç olarak değil, aynı zamanda amaç olarak davranacak biçimde eylemde bulun*”⁴⁷. Akıl sahibi bir varlığın amaç olmasının tek koşuluysa ahlaklı olmaktır, çünkü yalnızca ahlaklı olduğunda kişi amaçlar krallığında yasa koyucu bir vasıf kazanabilir. Bu yüzden ahlaklılık ve insanlık aynı şeyi sağlayabildikleri için değerli olan tek şeylerdir⁴⁸. İnsan bu sayede akıl sahibi bir varlık olarak yasa koyucu olur ve bütün doğa yasaları karşısında özgürlüğünü kazanır. Aynı zamanda kendi koyduğu ve kendisinin de bağlı olduğu genel bir yasamada yer almakla kendi doğal yapısını belirlemiş olur. Sonuç olarak otonomiye sahip olmak insanın ve her akıl sahibi varlığın değerinin temelini oluşturmaktadır⁴⁹.

³⁸ WOOD, s. 168.

³⁹ WOOD, s. 173.

⁴⁰ WOOD, s. 173.

⁴¹ WOOD, s. 173.

⁴² WOOD, s. 173.

⁴³ WOOD, s. 165.

⁴⁴ KANT, *Ahlak Metafizikinin Temellendirilmesi*, s. 38.

⁴⁵ KANT, *Ahlak Metafizikinin Temellendirilmesi*, s. 41.

⁴⁶ KANT, *Ahlak Metafizikinin Temellendirilmesi*, s. 45.

⁴⁷ KANT, *Ahlak Metafizikinin Temellendirilmesi*, s. 46.

⁴⁸ KANT, *Ahlak Metafizikinin Temellendirilmesi*, s. 52.

⁴⁹ KANT, *Ahlak Metafizikinin Temellendirilmesi*, s. 53.

Hatırlanacağı üzere *Kant*'a göre bir davranışın ahlaka uygunluğu, evrensel bir yasa haline gelip gelmemesine bağlıdır. İnsanın özgürlüğü ile bağlantısını kuracak olursak özgürlük, akılcı bireyin evrensel ahlak yasalarına bağlanarak kendi aklının buyruklarını izlemesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla ahlakın en üstün ilkesi olarak irade özgürlüğü karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan özgürlük, bireyin zorlamalarla karşılaşmaksızın kendi aklının yasalarını otonom şekilde koymasındır. Ne var ki, yukarıda belirttiğimiz öznelerarasılık ve kamusal dolayım sebebiyle, otonom şekilde belirlenen ahlak yasalarının evrensel ahlak kategorileriyle uyumlu olması gerekmektedir. Bu nedenle *Işıktaç*'ın tespit ettiği üzere, *Kant*'ta özgürlük, evrensel yasanın dışında hiçbir seçim yapmak zorunda kalmamak anlamına gelmektedir. Dahası evrensel ahlak yasasının bu özelliği sayesinde ahlak, duyusal, çıkara dayalı veya dinsel her türlü değerden özerkleşerek laik bir görünüme kavuşur ve yalnızca kendi sesini dinleyerek, kendi *a priori* ilkeleriyle belirlenir. Sonuçta irade özgürlüğü bulunmaksızın Kantçı anlamda ahlakın oluşması mümkün olmayacağından, irade özgürlüğünün bir ön koşul olduğu çıkarımını yapmak mümkün hale gelmektedir⁵⁰.

B. Özgürlük ve Otonomi Kavramları Ekseninde Ahlaki Temellendirme

Kant'ın hukuku özgürlük bakımından taşıdığı sorunsal nedeniyle her halükarda ahlakla ilişkisini en temelden itibaren kurarak ele aldığını yukarıda belirtmiştik. Bu doğrultuda bir karşılaştırma yapılacak olursa, ahlak insan davranışlarının saikleriyle ilgilenirken; hukuk insan davranışlarının dış görünüşü, insan eylemlerinin dışarıya yansımalarıyla ilgilenmektedir. Dolayısıyla eylem, ahlak normuna uyma saikiyle yapılırsa ahlaki açıdan iyi olarak nitelendirilirken; hukuk, eylemin meydana gelmesine yol açan saikten bağımsız şekilde eylemin neticesine bakar ve ona göre kendi normlarına uygun olarak bir sonuç sağlar. Bu noktada hukukun bir diğer ayırt edici özelliği olarak karşımıza zorlayıcılık niteliği karşımıza çıkmaktadır. *Işıktaç*'ın tespit ettiği üzere, *Kant*'a göre ahlak alanına ait olan vicdan üzerinde dıştan bir zorlama mümkün değildir; oysa hukuk, insan davranışlarının zorla düzenlenmesini içerir ve bu yönüyle tam anlamıyla zorlayıcıdır⁵¹.

Diğer taraftan *Kant*'a göre özgürlük doğuştan gelen ve doğal bir haktır. Üstelik bütün doğal haklar bir bakıma özgürlük hakkının uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanın başlı başına bir amaç olmasının gerekçesi de doğuştan gelen ve devredilemeyen özgürlük hakkına dayanmaktadır. *Kant*'ın “*Öyle hareket et ki, insanlığa, her seferinde kendi kişiliğinde olduğu gibi başka herkesin kişiliğinde de yalnız araç olarak değil, ama aynı zamanda amaç olacak biçimde davranasın*” ifadesinde vurguladığı üzere, insanın bir araç olarak değil, bir amaç olarak görülmesi aynı zamanda herkes için bir yükümlülük getirmektedir⁵². Bu belirleme, aşağıda daha detaylı şekilde incelenecek olan, insan haklarının temellendirilmesinde de önemli bir gerekçe olarak görülmektedir.

Ayrıca insanın amaç olarak görülmesi otonomi kavramıyla da yakından ilişkilidir. Nitekim otonomi, aklın dışsal zorlamalardan bağımsız şekilde işleyişine karşılık gelmektedir. Ancak *Duva*'nın altını çizdiği üzere, Kantçı terminolojide otonomi her ne kadar öznel arzu ve isteklerden, verili yasa ve değerlerden bağımsız olmaya karşılık gelse de hiçbir zaman toplumsallığı dışlamaz. Çünkü *Kant*'a göre insanlar, ancak özne-nesne ilişkisini fenomenal alanda kurabildikleri ve etik-siyasi boyutta da diğer kişilerin zihnine açılabilirler ölçüde otonom olabilmektedir. Dolayısıyla otonomi, ahlaki bakımdan da araçsallaştırılmamaya karşılık gelir, özgürlüğün pratikte diğer kişilerin haklarını yok saymasını engeller ve sonuçta bütün özgürlüklerin ortak paydası olma işlevini üstlenir⁵³. Neticede *Kant*'ta otonomi kavramı, hem insanların akıl sahibi varlıklar olarak araçsallaştırılmamalarını hem de özgür insanların birbiriyle eşit düzlemde öznelerarası ilişkiler kurabilmelerini sağlamaktadır.

⁵⁰ IŞIKTAÇ, s. 191.

⁵¹ IŞIKTAÇ, s. 194-195.

⁵² YURTSEVEN, Mehmet: *Kant'ta Özgürlük ve Ahlak İlişkisi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, İstanbul, 2019, s. 34.

⁵³ DUVA, s. 302.

IV. KANT'IN FELSEFESİNDE HUKUKUN VE DEVLETİN YERİ

A. Hukukun ve Devletin İşlevinin Temellendirilmesinde Kant'ın Özgürlük Anlayışı

Kant'ın düşüncesinde hukuk ise gerçek anlamda bu noktadan itibaren büyük felsefi resme dâhil olmaktadır. *Kant*'a göre hukukun ödevi, insanların birbiriyle kurdukları ilişkilerde ne ölçüde özgür olacaklarını, diğer ifadeyle insanların özgürlüklerinin birbirleriyle kurdukları bağılıklarını nasıl düzenleyeceğini, uzlaştıracaklarını belirlemesinden ibarettir. Dolayısıyla *Kant*'ın ulaşmaya çalıştığı nihai nokta, özgür ve otonom bireylerin yaptıkları seçimler neticesinde ortaya çıkan dışsal eylemlerin insan topluluğu içerisinde eşit, adil ve hukuksal biçimde düzenlenebileceği ve yargılanabileceği bir kamusal durumun sağlanabilmesidir. Bunun gerçekleşmesi ise kamusal haklar ve yasalar aracılığıyla inşa edilecek olan “kamusal hukuk”a bağlıdır. Nihayetinde *Kant*'a göre gerçek ve etkili bir şekilde özgürlüğün sağlanabilmesi için devlet organları ve kamusal yasalar aracılığıyla anayasal otoritenin güvence yaratması gerekir⁵⁴.

Işıktaç'ın altını çizdiği üzere, *Kant* bu noktada ikili bir hukuk sistemi benimsemektedir. *Kant*, yasa koyucunun iradesini yansıtan pozitif hukuktan farklı olarak *a priori* akli ilkelerden çıkarılan doğal hukuk sayesinde yürürlükteki hukukun üzerinde düzenleyici bir role sahip ve tamamen akıldan doğan bir hukuk sistemi kurgulamaktadır. Böylece *a priori* akli ilkelerden çıkarılan ve doğuştan gelen doğal haklar ile yasa koyucunun belirlediği, devletin pozitif hukuk aracılığıyla kişilere tanıdığı yetkilere karşılık gelen, bununla birlikte her halükarda doğal hukuk yasalarına uygun olması gereken pozitif haklar bütüncül şekilde hukuk sistemini oluşturmaktadır⁵⁵.

Bu bağlamda *Kant*'ta devletin amacı, doğal hak anlayışının bir gereği olarak özgürlüklerin korunmasını sağlamak olarak karşımıza çıkmaktadır. Hemen belirtmek gerekir ki *Cevizci*'nin tespitine göre *Kant*, devleti temellendirmek için özgürlüğe ve ondan türetilen adalet kavramları dışında başkaca hiçbir kavrama, söz gelimi siyasal iktidarın yurttaşların refahı ve mutluluğu için ortaya çıkması gibi, başvurmamaktadır. Bu sebeple *Kant*, siyaset felsefesi bağlamında özgürlüğü, her şeyden önce başka insanların seçimleri tarafından engellenmeme ve kısıtlanmama, bireysel seçim ve eylem özgürlüğüne sahip olma biçiminde kullanmaktadır⁵⁶. Tam da bu noktada *Kant*, devletin varlık sebebinin özgürlükleri engellemek olmadığını belirterek; devleti ancak başkalarının özgürlüklerini engelleyen veya zarar verenlere karşı müdahale eden, özgürlükleri koruyan bir araç olduğunu tasavvur etmektedir⁵⁷. Neticede *Kant*'ta, devletin özgürlükleri korumak için gerekli müdahalelerde bulunması, kişilerin haklarını sınırlandırması ve bunun için bir hukuk sistemi kurmasının tek meşru temeli özgürlüğe dayanmaktadır. Bu noktadan itibaren *Kant*, hukuka ve devlete dair görüşlerini sosyal sözleşmecilerin çizgisine yaklaştırarak derinleştirmiştir.

B. Bir Sosyal Sözleşmeci Düşünür Olarak Kant

Özgürlüğü güvence altına alacak otorite olarak devlet “toplumdaki tüm bireylerin temsilcisi olan genel iradedir”. Bu noktada *Kant*, kendisinden önceki sosyal sözleşmeci düşünürlerin siyasal iktidarı rasyonel bir temellendirmeye açıklamalarından epeyce etkilenmiştir. *Kant* “ilk sözleşme” olarak nitelediği sosyal sözleşmeye, mevcut devletin sosyal sözleşme neticesinde ortaya çıktığını ve siyasal iktidarı rasyonel bir şekilde temellendirerek açıklaması sebebiyle başvurmaktadır. *Cevizci*'ye göre de *Kant*'ın sosyal sözleşmesinden çıkan en mühim sonuç, ilk sözleşmenin hem kaynağı hem de eseri olan genel iradenin tek egemen ve yegane yasa koyucu olmasıdır⁵⁸.

⁵⁴ SATICI, Murat: “Kant'ın Cumhuriyetçilik İdesi”, (Ed.) ÖZTÜRK, Armağan: *Res Publica: Platon'dan Skinner'a Antik ve Modern Düşünce*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s. 200-202.

⁵⁵ IŞIKTAÇ, s. 197.

⁵⁶ Bu görüşe paralel şekilde, *Kant*'ın hukuk teorisini ahlak felsefesinden ayırmasını sağlayan temel noktanın özgürlük yaklaşımı olduğu ileri sürülebilir. Nitekim *Kant*'ın özgürlük anlayışı negatif özgürlük, bir diğer ifadeyle başkaları tarafından yapılan zorlamalardan bağımsız olma anlamındaki dışsal özgürlüktür. *Kant*'ın gerek hak gerekse sözleşme kavramlarını temel alarak kurguladığı hukuk felsefesinin nihai amacı, özgürlüğün anayasal güvence altına alınarak korunmasıdır. Daha detaylı bilgi için bkz. SATICI, s. 191 vd.

⁵⁷ CEVİZCİ, *Aydınlanma Felsefesi*, s. 558-561.

⁵⁸ CEVİZCİ, *Aydınlanma Felsefesi*, s. 565-567.

Kurulmuş olan bu hukuk sisteminin imkanlarını özgürlüklerin korunması için kullanma yetkisine sahip olan devlet, hem sosyal sözleşmecî düşünce geleneğine bağlı olarak meşru bir şekilde temellen- dirilmekte hem de eşit vatandaşların özgürlüğünü doğal hukuk ilkelerine uygun olarak koyacağı yasa- larla güvence altına alan cumhuriyetçi hukuk devleti hüviyetinde karşımıza çıkmaktadır⁵⁹. O halde *Kant*'ın düşüncesinde devlet, özgür bireylerin toplumsal-siyasal bir sistem dâhilinde “genel iradenin” belirlediği yasalara uygun olarak yaşamasını mümkün kılan, özgürlüklerin koruyucusu rolünde bulu- nan ama aynı zamanda herkesin özgürlüğünü gözetecek biçimde özgürlüklerin sınırlandırılmasını da sağlayan ve bunun için hukukun zorlayıcılık niteliğini kullanma hususunda yetkisi olan bir kavrama denk düşmektedir. Devletin temelini bu şekilde açıklayan *Kant*, cumhuriyetin bu noktada kaçınılmaz devlet biçimi olduğunu da öngörmektedir⁶⁰. Çünkü zamanla insanlar arasındaki ayrımlar ve miras yo- luyla aktarılan ayrıcalıklı konumlar ortadan kalkacak sonrasında da cumhuriyetler tarafından kurula- cak olan uluslararası bir federasyon, savaşları ortadan kaldıracaktır⁶¹.

Sonuç olarak *Kant*, sosyal sözleşmenin özgürlüklerin güvence altına alınması için yapıldığını sap- tadıktan sonra; özgürlük kavramının doğal hukukla ilişkisini kurarak hukukun insan eylemlerinin dış görünüşüne yönelmesine ve zorlayıcı tabiatına gönderme yaparak etik, hukuki ve siyasi bir düşünce sistemini⁶² bütünlüklü şekilde kurgulamaktadır. Tam da bu sebeple *Duva*'nın tespit ettiği üzere “*Kant, Machiavelli gibi politik gerçeklikte kalan, sadece reel politik unsurları politik çıkarımlara dâhil eden bir düşünür değil, insanlığın önündeki moral ve politik sorunları mevcut sistem ve koşullar içerisinde değerlendirip, aklın kapasitelerine dayalı olarak bir teori ortaya koymaya çalışan bir düşünürdür*”⁶³.

Hatırlanacağı üzere *Kant*, insan aklını dış dünya karşısında pasif bir alıcı olarak görmeyen bir akıl tanımı yapmaktadır. Bu akıl, çokluluk ve çeşitliliğin ötesine geçerek bir genelliğe ulaşma çabası için- dedir. Dolayısıyla akıl kurucu olarak konumlanmasa dahi özgür karar verme yetisine sahiptir ve başka akıllarla bir arada yaşayabilmektedir. Burada idealize edilen, başka öznelerle bir arada yaşayabilen burjuva ve kapitalist birey idealidir⁶⁴. Bir arada yaşamının temelini de yasalara uygun en yüksek öz- gürlüğü verecek olan anayasa sağlamaktadır. Çünkü anayasa, her bir kişinin özgürlüğünün başkaları- nın özgürlüğüyle bir arada olabileceği en geniş özgürlüğü düzenlemektedir⁶⁵. *Kant*, bu noktada ayrıca *Platon*'un filozof-kral öngörüsünde yakaladığı boşlukları doldurmayı hedeflemektedir. Getirdiği ta- nımda “*herkesin özgürlüğü başkalarınınki ile tutarlı kılabilen yasalara göre en büyük insan özgürlüğü tanıyan bir anayasa*” zorunlu bir idea olarak kabul edilmelidir⁶⁶.

⁵⁹ IŞIKTAÇ, s. 197.

⁶⁰ TALBOTT, William J.: “İnsan Hakları, İnsan Haysiyeti ve Varsayımsal Rıza”, (Çev.) PİLGİR, Akın Emre, (Ed.) LUTZ-BACHMANN, Matthias / NASCIMENTO, Amos: *İnsan Hakları, İnsan Haysiyeti ve Kozmopolit Idealler*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 52. Yine benzer yönde, siyaset felsefesi açısından *Kant*'ın özgürlük, eşitlik ve hak ile ilgili görüşlerinin nihayetinde tüm normatif boyut- larıyla cumhuriyetçi bir yönetimde somutlaştığı ve bu cumhuriyetçi yönetimin esaslarının cumhuriyetçilik düşüncesine büyük etkide bulunduğu kabul edilmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. FORST, Rainer: *The Noumenal Republic: Critical Constructivism Af- ter Kant*, Polity Press, Cambridge, 2024, s. 194-211.

⁶¹ TALBOTT, s. 53.

⁶² Söz konusu düşünce sisteminin siyaset felsefesindeki karşılığının “Kantçı cumhuriyetçilik” olarak adlandırılabileceği öne sürülmektedir. Kant felsefesinde, kişilerin hem yasanın yaratıcısı hem de muhabatı olma şeklindeki otonomisi, ahlaki alanda olduğu kadar hukuki ve si- yasi alanlarda da geçerliliğini koruyan en temel fikirdir. Ahlaki otonomi fikri, hukuki ve siyasi bağlamlarda “ortak yasa koyucuların” kamusal otonomisi ve yasaya tabi olan öznelerin özel alandaki otonomisi olarak birbirinden ayrılmıştır. Cumhuriyetçi yönetim ise özgür- lüklerin korunması amacıyla hukuki-siyasal alanda toplumsal meşruyeti sağlamalıdır. Bu ise keyfi yönetimin ve tahakkümün yokluğu ile gerçekleşmelidir. Keyfi yönetim ve tahakküm, kişilerin haklı ve yeterli gerekçe olmaksızın eylemlere, normlara ve kurumlara tabi tu- tulduğu durumlarda ortaya çıkmaktadır. Kantçı cumhuriyetçilik, iletişimsel-söylemsel bir özneler, toplumsal ilişkiler, adalet ve özgürlük kavramları üzerinden temellendirilerek hukuki ve siyasi olarak güvence altına alınmış seçim özgürlüğüne yoğunlaşmakta ve böylece keyfi yönetim ile tahakküm tehdidini hukuki-siyasi enstrümanlarla önlemektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. FORST, Rainer: “A Kan- tian Republican Conception of Justice as Nondomination”, (Ed.) NIEDERBERGER, Andreas / SCHINK, Philipp: *Republican Democ- racy: Liberty, Law and Politics*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2014, s. 155-165.

⁶³ DUVA, s. 309.

⁶⁴ USLU, Ateş: *Siyasal Düşüncelerin Toplumsal Tarihi 2*, Yordam Kitap, İstanbul, 2021, s. 446.

⁶⁵ URHAN, Veli: *Siyaset Felsefesi: Kavramlar, Klasik ve Modern Dönem*, Fol Kitap, Ankara, 2020, s. 88.

⁶⁶ KANT, Immanuel, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 184.

Kant'a göre tüm devlet şekilleri doğal haklarla bağdaşan bir anayasa fikri çerçevesinde kurulmalıdır. Bunun anlamı yasalara uyanlarla yasa koyucuların bütün olarak hareket etmesidir⁶⁷. Ünlü düşünür *Jean-Jacques Rousseau* da halkın yasa koyucu olması fikrini benzer bir gerekçeyle savunmakta ve halkın yasa koyucu olduğunda özgürlüğünden bir şey kaybetmediğini kabul etmektedir⁶⁸. *Kant*'a göre anayasal normlara da akıl yoluyla erişildiğinde bu ideal anayasa, ayırım olmaksızın bütün ulusal anayasaların daimi normu olacak ve bu sayede savaşları ortadan kaldırmanın bir aracına dönüşecektir⁶⁹.

C. Sosyal Sözleşme Düşüncesinin Ötesinde Ebedi Barış Fikri ve İnsan Haklarının Kurumsallaşması

Kuşkusuz bu fikirlerin günümüze uyarlanıp hayata geçtiği yer olarak Birleşmiş Milletler'in (BM) fonksiyonu üzerine düşünmek zihin açıcı olabilir. *Habermas*'a göre insan haklarının evrenselliği retoriği BM üzerinden kozmopolit bir demokrasinin kapısını aralayabilir⁷⁰. *Kant*'ın bu belirlemelerinde işaret edilen siyasal sistem aslında barışçıl bir federasyon ya da bir uluslar birliği tasavvurudur. Bu sistem, herhangi bir kurucu yasaya dayanmayan gönüllü bir koalisyonudur⁷¹. Akıl ve kişisel çıkarların bir araya gelmesi devletler arasındaki mutabakatı sürdürmeye yeterli olacaktır. Bu tür bir birliğe dâhil olmak gönüllü olsa da aynı zamanda ahlaki bir yükümlülüktür⁷². Dolayısıyla ulusların bu birliği, tıpkı doğanın kendisi gibi kudretli bir otorite tarafından güvence altında olacaktır⁷³.

Bu durum insan haklarını bir ideal boyutundan kurumsallaşmaya götüren bir süreç olarak da okunabilmektedir. Ancak bu kurumsallaşma bizi insan haklarının temeli konusunda bir ikileme götürmektedir. İnsan haklarının hukuki altyapı kazandığı metinler olan 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi, Virginia Haklar Bildirgesi ve 1776 Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi doğal hukuku, özellikle de *John Locke* ve *Jean-Jacques Rousseau*'nun felsefesini temel almıştır⁷⁴. Hatta Virginia Haklar Bildirgesi ve Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin bazı kısımları tıpkı *John Locke*'un kaleminden çıkmış gibidir⁷⁵. Bu üç bildirme pozitif geçerlilik taşıyıcılar da her insana insan olmasından dolayı bahşedilen haklardan söz ettikleri için üst-pozitif bir geçerliliğe dayanmaktadır⁷⁶. Böylelikle insan haklarının aslında ahlak ile pozitif hukuk arasında bir statüye sahip olduğu görüşüyle birlikte aslında hem ahlaki hem de hukuki olarak içeriklerinin aynı olduğu gibi birçok görüş ortaya atılmaktadır. Ancak bu evrensellik iddiası bir açıdan tehlike arz etmektedir. Çünkü hakların yer aldığı bildirmeler Fransız ve Amerikan parlamentoları tarafından tanımlanmaktadır ve ulusal egemenlik ilkesi üzerinden bir belirleme yapılmıştır. Bu durum örneğin Napolyon döneminde Fransız ulusunun insanlığın ifadesi olduğu ve fetihlerle dünyaya uyarlaştırma iddiasının temellendirilmesi ihtimaline kapı aralamaktadır⁷⁷.

Bildirmelerde doğuştan gelen haklara vurgu yapılması insan haklarının herhangi bir yasa koyucunun kontrolü altında olmadığı yorumuna da yol açmaktadır. Ancak yine de bu durum insan haklarının pozitif temelini görmezden gelmemize yol açmamalıdır. Çünkü anayasal normlar olarak insan hakları hukuksal bir düzenin kurucu bileşenidir ve yasa koyucunun çerçevesini belirlemektedir. Hatta anayasal normların arasında da temel hakların ayrı bir yeri olduğu kabul edilmektedir. Çünkü insan hakları,

⁶⁷ HABERMAS, Jürgen: "İki Yüzyıl Sonrasından Geriye Bakışın Kazanımlarıyla Kant'ın Ebedi Barış İdesi", (Çev.) ÇAKAL, Ayşegül: *Cogito- Sonsuzluğun Sınırında: Immanuel Kant*, 2005, Sayı 41-42 (Ebedi Barış İdesi), s. 381.

⁶⁸ ROUSSEAU, Jean Jacques: *Du Contrat Social*, Flammarion, Paris, 2001, s. 56.

⁶⁹ HABERMAS, *Ebedi Barış İdesi*, s. 381.

⁷⁰ HABERMAS, *Ebedi Barış İdesi*, s. 401.

⁷¹ DOUZINAS, Costas: *İnsan Hakları ve İmparatorluk: Kozmopolitanizmin Siyasal Felsefesi*, (Çev.) AKBAŞ, Kasım / SAĞLAM, Rabia, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 168.

⁷² DOUZINAS, s. 168.

⁷³ DOUZINAS, s. 169.

⁷⁴ HABERMAS, *Ebedi Barış İdesi*, s. 403.

⁷⁵ TOMUSCHAT, Christian: *Human Rights: Between Idealism and Realism*, Oxford University Press, New York, 2008, s. 13.

⁷⁶ HABERMAS, *Ebedi Barış İdesi*, s. 403.

⁷⁷ DOUZINAS, s. 169.

her ne kadar bir ulus-devletin hukuki düzeni içinde gerçekleştirilebilir olsa da yurttaşlara siyasi bir yapının üyeleri olmaları bağlamında değil, insan olmanın bir sonucu olarak tanımlanan normlardır. Bu yüzden temellendirmeleri de bu bağlamda yapılmalıdır⁷⁸.

Devletin amacına dair tespitler ise ebedi barışa olan ihtiyaçla paralellik göstermektedir. *Kant*'a göre insan yetilerinin korunması ve geliştirilmesi için gereken medeni hayatı engelleyen insani karşıtlıklar bir sınır olarak görülmektedir. Çünkü hayat ve mülkiyet güvenli olma özelliğini kaybederse insanlar kendilerini mükemmelleştiremezler. Bu durumda insanların emeklerinin ürünleri, onlar yararlanmadan ellerinden alınabileceği için insanların emek sarf etmek için bir sebepleri kalmayacaktır. Dolayısıyla insanların yönelimlerini geliştirebilmesi için dingin ve düzenli bir topluma ve adil bir barışa ihtiyaçları vardır⁷⁹.

İnsanın bencil eğilimlerinin onun yöneticiye duyduğu ihtiyacın bir gerekçesi olduğunu belirten *Kant*, insan iradesinin üzerinde “*evrensel geçerli ve herkesi özgür kılan bir iradeye onu boyun eğmeye zorlayacak*” bir yöneticiye ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir⁸⁰. Özgür kılma ifadesi *Locke* ve *Rousseau* etkisi taşımaktadır. Ancak belirtmek gerekir ki en üstün otorite adil olmakla birlikte insan olduğu için çatışmacı eğilimlerini de devam ettirecektir. Bu yüzden kendisinden mutlak bir barış getirmesi de beklenmemelidir⁸¹. Bu noktada *Kant*'ın insan doğasının bu çatışmacı yönünü bir olumsuzluk olarak görmediğini de eklemek gerekir. Ona göre insanların çıkarlarının birbirleriyle çatışması ya da saygınlık, mal-mülk edinme, egemen olma gibi tutkuları toplumsal birliğe karşıymış gibi görünse de aslında doğru değildir. Tam tersi bu tutkular ve istekler insanların yeteneklerini geliştirmektedir. Aynı zamanda bu istek ve tutkular ancak toplumsal birlikte ortaya çıkıp doyurulabildikleri için, toplumsallaşmaya da katkı sağlamaktadır⁸².

Hatırlanacağı üzere *Kant*, devletin meşruluğu konusunda da sosyal sözleşmeyi dayanak göstermektedir. Ancak bu sosyal sözleşme *Hobbes* ve *Locke*'un sözleşme anlayışından farklıdır. Çünkü *Kant*'a göre sosyal sözleşme devletin kökenine dair bir belirleme değildir, devlet ile yurttaşlar arasındaki ilişkinin unsurlarını belirleyen, netleştiren normatif bir idedir. *Kant*'ın tasavvurundaki sosyal sözleşme, bilinmeyen bir “Altın Çağ”ı anlatan bir fikir değildir, devletlerin yönelmek zorunda olduğu bir idealdir⁸³. Bu açıdan sosyal sözleşme, devletin yönetilenlerin rızasıyla meşru olabileceğini ve iktidarın tüm akıl sahibi varlıkların hem fikir olduğu durumlarda ahlaken meşru olacağını ifade etmektedir⁸⁴. Sosyal sözleşme bu yönüyle hem mevcut devletleri değerlendirmek için kullanılan bir norm hem de bir reform programı olarak görülmektedir⁸⁵. *Kant*'ın işaret ettiği bu meşruluk yurttaşların itaatsizlik yapma hakkına sahip olmamasının da bir gerekçesi olarak okunabilir. Çünkü yasa koyucunun hata yapması mümkün olsa bile yasanın genel olarak ortaya konan ilkelerle uyumlu olması gerektiği görülür. Tüm insanların, yasayı kabul ettiğini varsaymak kendi içinde çelişkili görülse de yasa adaletle uyumlu olarak kabul edilmelidir. Bu durum yasa koyucunun iradesine karşı herhangi bir aktif direnişi yasaklama yetkisini de beraberinde getirmektedir. Bu yetkinin varlığı kabul edilmediğinde tüm medeni anayasalar yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır⁸⁶. Dolayısıyla insanların devlete karşı sahip olduğu devredilemez haklar, itaatsizliği ya da isyanı meşrulaştırmamaktadır⁸⁷.

⁷⁸ HABERMAS, *Ebedi Barış İdesi*, s. 404.

⁷⁹ WOOD, s. 153.

⁸⁰ USLU, s. 448.

⁸¹ USLU, s. 448.

⁸² HEIMSOETH, Heinz: *Kant'ın Felsefesi*, (Çev.) MENGÜŞOĞLU, Takiyettin, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2014, s. 177.

⁸³ KANT, Immanuel: *On The Old Saw: That May Be Right In Theory But It Won't Work In Practice*, (Çev.) ASHTON, Ernst B., University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1974 (On The Old Saw), s. 26.

⁸⁴ KUEHN, *Kant*, s. 382.

⁸⁵ KANT, *On The Old Saw*, s. 26.

⁸⁶ KANT, *On The Old Saw*, 67.

⁸⁷ KUEHN, *Kant*, s. 382.

Kant'a göre insanların eşitliğinin bir sonucu da topluluğun her üyesinin yeteneğinin, çalışkanlığının ve şansının onu götürebileceği statüye serbestçe yükselebilmesidir⁸⁸. Bunun yanı sıra herkesin özgürlüğünün bir arada olması da mümkündür. *Kant*'a göre bu noktada kişinin özgürlüğü evrensel bir yasaya göre herkesin özgürlüğüyle bir arada var olabileceği noktaya kadar sınırlanmalıdır. Kamu hukukunun temel amacı bu ilkeyi hayata geçirmektir. Bu ilkeyi hayata geçiren mevzuat, toplumun tüm üyelerini, evrensel özgürlük yasasına uygun olarak birbirini sınırlayan iradelerin etkisi arasında bir denge durumuna getirir. Bu durumda toplumun üyeleri aynı zamanda medeni durumda, bir hukuk durumunda (*status iuridicus*) yaşarlar. Bu statü herkesin doğuştan gelen hakkı aynıdır ve böylelikle herkes haklarını kullanırken belirli sınırlar içinde kalmaya zorlanmaktadır⁸⁹. *Kant*'ın ahlak ile siyaset arasında kurduğu ilişki de bu durumu doğrulamaktadır. Özellikle transandantal kamusal hak kavramı; başkalarının haklarıyla bağlantılı olan tüm eylemlerin kamusal açıklıkla uyumlu değilse yanlış olduğunu ifade etmektedir. Kamusal açıklık, ahlaki siyasetin zorunlu bir koşuludur ve kamusal açıklık olmadan ebedi barışa doğru ilerlemek imkansızdır⁹⁰.

V. KANT'IN İNSAN HAKLARI DÜŞÜNCESİ VE İNSAN ONURU

Onur kavramı *Kant* tarafından koşulsuz ve kıyaslanamaz bir değer olarak nitelendirilmektedir. Onurun koşulsuzluğunun ilk boyutu, onun rastlantısal olgulara bağlı olmayan bir değer olmasıdır. Bu nedenle, onurlu olan her şey, üretebileceği herhangi bir etki veya avantajdan bağımsız bir değere sahiptir⁹¹. İkinci boyut ise onurun karşılaştırılmaz bir değer olarak her türlü bedelin üstünde yüceltilmesi ve hiçbir eş değeri kabul etmemesidir. Dolayısıyla kişi onurlu bir şey ile bedeli olan bir şey arasında seçim yapmak zorunda kalırsa her zaman ilkini seçmelidir. Bu, onurlu olanın paha biçilemez olması anlamına gelmektedir⁹². Bu yüzden onurun dokunulmaz bir yanı vardır ve bu durum onun insan haklarının temellendirilmesinde gördüğü ihtiyacı açıklamaktadır.

Nitekim insan onurunun dokunulmazlığı, kişinin kendi ahlaki öz değerine saygı duyma zorunluluğunu da kapsamaktadır. Çünkü felsefi boyutuyla insan onuru, kişinin rasyonel düşünme ve kendi yaşamını anlamlı bir şekilde yönlendirme kapasitesine dayanmaktadır. Başkalarına saygı gösterme yükümlülüğü de yine bununla ilişkilidir. Bu çerçevede *Kant*, insanın kendi onuruna sahip çıkma ödünlerini ileri sürerken bu saygı duyma zorunluluğunun aynı zamanda başkalarının özgürlüklerini ve ahlaki kapasitelerini de kapsaması gerektiğini belirtir⁹³. Böylece insan onuru, insanların yalnızca araç olarak görülmemesi gerektiği ve onların kendi başlarına nihai amaçlar olarak tanınması gerektiği anlayışıyla insan haklarının temelini oluşturmaktadır. *Kant*'a göre insan hakları ve insan onuru arasındaki ilişki, temelde ahlaki yasanın evrensel olarak uygulanabilmesi ve böylelikle bireylerin bu evrensel ahlaki yasa gereğince birbirlerine saygı göstermesi gerekliliğine dayanır. İnsan onuru kavramı, insan haklarının normatif bir bütünlük içinde koruma altına alınmasını ve bu hakların ahlaki gerekçelerle savunulmasını sağlayan bir temel yaratmaktadır⁹⁴. Neticede insan hakları bireylerin ahlaki özerkliğini, kapasite-

⁸⁸ KANT, *On The Old Saw*, s. 60.

⁸⁹ KANT, *On The Old Saw*, s. 61.

⁹⁰ KUEHN, *Kant*, s. 392.

⁹¹ HILL JR, Thomas E.: *Dignity and Practical Reason in Kant's Moral Theory*, Cornell University Press, Ithaca, 1992, s. 48.

⁹² HILL JR, s. 48.

⁹³ SENSEN, Oliver: "Kant's Conception of Human Dignity", *Kant Studien*, 2009, Cilt 100, Sayı 3, s. 318-321.

⁹⁴ İnsan onuru kavramının insan hakları ile ilişkisi bağlamında Riley, insan haklarının egemenlik ilkesinden (*sovereignty principle*) bahsetmektedir. Bu ilke sayesinde insan onuru, yalnızca normatif bir ideal duruma işaret etmez; aynı zamanda her bireyin eşit olarak kendi yaşamları üzerinde kontrol sahibi olmalarını ve başkalarının müdahalesi olmaksızın özgürce karar verme kapasitesine sahip olmaları gerekliliğini vurgular. Bu şekilde insan onuru, yalnızca ideal bir kavram olarak algılanamaz. Çünkü doğal egemen eşitlik (*natural sovereign equality*) gereğince bireyler, sosyal-siyasal düzenler içinde eşit haklara sahip olup başkaları üzerinde üstünlük kurma yetkisine sahip değildir. Bu doğrultuda hukuk sistemleri somut normatif düzenlemelerle, ahlaki ödevlerin ve politikaların insan haklarıyla uyumlu bir şekilde işleyebilmesini sağlamalıdır. Sonuçta insan onuru, insan hakları bakımından yalnızca felsefi ideal bir temel teşkil etmez; fakat aynı zamanda hukuki bir değere de karşılık gelmektedir. İnsan onuru, bir dizi normatif ilişki ve haklar bütünü olarak işleyebilmesi sayesinde pratikte hukuki bağlamda bağlayıcılık kazanmaktadır. RILEY, Stephen: *Human Dignity and Law: Legal and Philosophical Investigations*, Routledge, New York, 2018, s. 50-57.

telerini ve özgürlüğünü korumak için gereklidir; bu haklar ihlal edildiği takdirde kişinin onuruna zarar verilmiş olur.

Benzer yönde *Kuçuradi*'ye göre insan hakları her şeyden evvel bir fikirdir, insan aklının ürettiği bir düşünceden ibarettir. Bu düşüncenin temelinde ise insanların, salt insan olmaları sebebiyle belirli bir şekilde, yapısal olanaklarının gerçekleştirilmesini olanaklı kılacak biçimde muamele görmesi bulunmaktadır. Ayrıca tüm insanlar akıl ve vicdan sahibi olmaları sebebiyle onur ve haklar bakımından eşit olup insanı diğer türlerden ayırt eden bu iki yapısal özelliğinin sonucu olarak insanların birbirlerine “kardeşçe” davranmaları gerekir⁹⁵. Buradan hareketle, insan aklının ürettiği bir düşünce olarak insan haklarının esasında; akıl sahibi özgür ve eşit insanların yeryüzündeki olanaklarını gerçekleştirme-ye yönelik taleplerini kendilerine dayanak almasıyla ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

İnsan haklarına atfedilen bu özelliklerin kökenini ise liberalizmde bulmak mümkündür. Çünkü Orta Çağ sonunda Avrupa’da ortaya çıkan süreç ve modernleşmenin yarattığı dönüşümler feodalitenin çözülmesini sağlamış ve böylelikle bireyin otonomisi süreci başlamıştır. Toplumdan ya da toplumsal rollerinden ayrı görülen bireyin artık özel bir değere ve onura sahip bir varlık olarak görülmesiyle insan haklarının da temeli atılmıştır⁹⁶. Bu sürecin sonunda ortaya çıkan durum yeni hak taleplerini beraberinde getirmiştir. Bu hakların yalnızca bu dönüşümün itici gücü olan burjuva sınıfına bir imtiyaz yaratmaması için bu haklar herkese tanınan ve güvence altına alınan haklara dönüşmüştür⁹⁷.

Kant'a göre hakların hareket noktası insanın beşerî ve akli doğasından kaynaklanan ve doğuştan sahip olduğu özgürlük hakkı ya da bir başkasının keyfi iradesince zorlanmama hakkıdır. *Kant* buradan yola çıkarak eşitliğe ve kişinin kendi efendisi olma hakkı ve başkalarının hakkını ihlal etmemesini de içerek şekilde bir çerçeve çizmektedir. Temel hak ve ödevler de bu bağlamda şekillenir ve üç başlık altında ele alınır. Bunlar; insanın kendini başkaları için araç haline getirmemesini ifade eden şerefli yaşamak, kimseye zarar vermemek ve herkese hakkı olanı vermek olarak ifade edilmektedir⁹⁸.

İnsan onuruna saygı göstermenin önemini, birçok filozof *Kant*'ın yolundan giderek vurgulamıştır. Bu bağlamda *Kant*'ın insan haklarının mantığını türettiği ahlaki ilkelere sıkça gönderme yapılmaktadır. Bu ilkeler her insanın, diğer rasyonel varlıkların hareket etmesini istediğimiz ilkelere göre hareket etmesi gerektiği, bir diğeri de kişinin asla bir amaca ulaşmanın aracı değil, kendi başına bir amaç olarak görülmesi ilkesidir⁹⁹.

Yine *Kuçuradi*'nin belirttiği şekilde bu ilkeler insanların görmesi ve başka insanlara göstermesi gereken muameleleri dile getirmesi sebebiyle etik ilkeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan tek tek insan hakları etik ilkelere; fakat aynı zamanda toplumsal düzenlemeye, hukuka ve siyasete dair de bu etik talepler genişlemiştir. Nitekim talep edilen belirli olanaklarının gerçekleştirilebilmesi için gerekli nesnel koşulların hem insanlar arasında hem de toplumsal, siyasal ve hukuksal düzlemde sürekli şekilde sağlanması gerekmektedir. Dolayısıyla birer norm olarak insan hakları, kişilerin söz konusu olanakları gerçekleştirebilmeleri için nasıl muamele görmeleri ve birbirlerine nasıl muamele göstermeleri gerektiğini düzenlemektedir¹⁰⁰. Öyleyse sorulması gereken soru şudur: Neden insanlar olanaklarını gerçekleştirebilmeleri için özel bir muameleye tâbi tutulmalıdır? Benzer şekilde, insan haklarının amacı esasında neye yönelmiştir? Etik ilkelerin insan haklarının temelinde yattığı düşüncesinin önemli bir gerekçesi, kendimizi ve karşımızdakini önce insan olarak görmektir. Çünkü insan haklarının temelinde önce insan olduğunun farkında olma düşüncesi yatmaktadır. Bu düşünce, *Kant*'ın

⁹⁵ KUÇURADİ, İoanna: *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, 4. Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 70-71.

⁹⁶ DONNELLY, Jack: *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, (Çev.) ERDOĞAN, Mustafa / KORKUT, Levent, Yetkin Yayınları, Ankara, 1995, s. 79.

⁹⁷ DONNELLY, s. 79.

⁹⁸ WOOD, *Kant*, s. 217.

⁹⁹ CLAPHAM, Andrew: *Human Rights: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2007, s. 9.

¹⁰⁰ KUÇURADİ, s. 72.

kendimizi ya da başkasını araç olarak değil, aynı zamanda amaç olarak görmek düşüncesiyle net bir bağlantısı vardır¹⁰¹.

Bu bağlamda, çağdaş dönemlerde insan haklarının felsefi temellendirilmesi yapılırken karşımıza çıkan belki de en yaygın kavram insan onurudur. *Bulut*'a göre insan haklarının kapsamına, sınıflandırılmasına ve sınırlandırılmasına dair uzunca süredir yoğun tartışmalar yürütülmüşse de insan haklarının amacının insan onurunun korunması olduğuna yönelik yaygın bir mutabakat söz konusudur¹⁰². Dolayısıyla insan hakları düşüncesinin ortaya çıkışında insan onurunun korunması amacı bulunmaktadır. Her insanın olanaklarını gerçekleştirebilmesi için özel muameleye tâbi tutulması gerekir çünkü akıl ve vicdan sahibi olan insanın onurunun korunması başlı başına korunmaya değerdir. Benzer yönde *Kuçuradi* de “*İnsan onuru, insanın nesnel değerinin öznel karşılığıdır ve tür olarak insanın değeri felsefi/antropolojik bilgisinden, yani insan türünün benzer yapısal özellikleri ile olanaklarının ve bunlardan kaynaklanan ve ona evrendeki yerini sağlayan tarihteki başarılarının bilgisinden oluşur. Bu bilgi, ona sahip olanlar için, doğal ve rastlantısal özellikleri ne olursa olsun başka insanlara, hatta bu değer farkında olmayanlara da bu değere uygun muamele etmeyi gerekli kılıyor*”¹⁰³ tespitini yapmıştır.

Bulut'un ifadesine göre de akıl ve vicdan sahibi insanın kendine özgü nitelikleri, onun kendi yaşamını ahlaki olarak belirleme ve gerçekleştirme yetisine sahip olmasına sebep olur ve böylece insan onuru insanın kişiliğine, öz değerine ilişkin bir kavram olarak insanın özerkliğinin, varlık nedeninin, insan olmanın anlamını ve amacını oluşturur¹⁰⁴. *Uygun*'a göre ise tarihsel açıdan bakıldığında ise insan onuru kavramına antik çağlarda da rastlanmaktadır. Ancak insan hakları güçlü bir ahlaki ilke olarak 18. yüzyılda *Kant* tarafından ortaya koyulmuştur ve sonrasında uluslararası hak belgelerine ve anayasalara dâhil olmuştur¹⁰⁵. Özellikle 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde insan hakları ve insan onuru arasında kurulan bağın sonucunda insan onuru kavramı, insan hakları tartışmalarının merkezine oturmuştur.

Dolayısıyla insan hakları, esasında insan onuru kavramının gerekliliklerini dile getirmekte, insanın özel bir muameleye tabi tutulmasına yönelik taleplerinin evrensel karşılığı olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan haklarının insan onuruyla kazandığı bu evrensellik boyutu onu bir hukuki ilke olarak değerlendirmemizi gerektirir. Bunun sonucunda insan hakları hem devletten öncesine giden bir geçerliliğe sahip olmakta ve hem de devletlerin iç hukukunda yer verdiği haklar olarak pozitif hukuk sistemleri içinde yer almaktadır. Böylelikle insan hakları kavramının kapsamına ilişkin farklı görüşlerin ve çelişkilerin kalmayacağı söylenebilir. Küreselleşme süreci de bu dönüşümü bir yönüyle zorunlu kılmaktadır¹⁰⁶. İnsan onurunun hak belgelerinde olan yansımaları da benzer bir seyir izlemektedir. İnsan haklarının ilk ortaya çıkışında insan onurunun korunması için devlet gücünün sınırlanması yeterli görülmüş ancak sonrasında insan onurunun korunması için sosyal adaletin de gerçekleşmesi gerektiği düşüncesi ön plana çıkmıştır¹⁰⁷.

Kavrama bu yönden bakıldığında, insan onuru insan olmanın anlamı ve öz değeri olarak her çeşit toplumsal, siyasal ve hukuksal müdahaleye karşı öne sürülebilen ve bu özelliğiyle bütün hak ve özgür-

¹⁰¹ ÇAKMAK, E. Efe: “Kant, Etik ve Ahlak Üzerine: İoanna Kuçuradi'yle Söyleşi”, *Cogito - Sonsuzluğun Sınırında: Immanuel Kant*, 2005, Sayı 41-42, s. 237.

¹⁰² BULUT, Nihat: “Eski Yunan'dan Aydınlanma Çağına İnsan Onuru Kavramının Gelişimine Genel Bir Bakış”, *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2008, Cilt 12, Sayı 3-4, s. 1.

¹⁰³ KUÇURADI, s. 72-73.

¹⁰⁴ BULUT, s. 2.

¹⁰⁵ UYGUN, Oktay: *Devlet Teorisi*, 2. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 472.

¹⁰⁶ LUTZ-BACHMANN, Matthias: “İnsan Hakları Fikri ve Dünya Siyasetinin Gerçekleri: Etik ve Siyaset Arasındaki İlişki Üzerine Bir Düşünce”, (Çev.) PİLGİR, Akın Emre, (Ed.) LUTZ-BACHMANN, Matthias / NASCIMENTO, Amos: *İnsan Hakları, İnsan Haysiyeti ve Kozmopoliti İdealleri*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 41.

¹⁰⁷ AKAD, Mehmet / VURAL DİNÇKOL, Bihterin / BULUT, Nihat: *Genel Kamu Hukuku*, 19. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 2023, s. 267.

lüklerin temeli sayılan bir değerdir. *Bulut*'un isabetle tespit ettiği üzere bu değer, kendisini aydınlanma düşüncesi içinde *Kant*'ın genel felsefesiyle birlikte somutlaştırmıştır. Çünkü *Kant*'ta onur kavramı, insan otonomisi üzerine temellendirilmiştir. İnsanın akıl sahibi varlık olarak hem otonom hem de ahlak sahibi özne olması sebebiyle kendi aklının buyruklarına uygun eylemde bulunurken aynı zamanda evrensel ahlak ilkelerine de uymaktadır. Böylece otonom bir varlık olarak insan başkalarının iradesinin bir aracı olarak hareket edemez, eşit şekilde onura sahip insanların onurunun korunması için insanın bizzat kendisinin bir amaç olarak görülmesi gerekir¹⁰⁸.

Bu tespitler *Kant*'ın çağdaş insan hakları teorisine, özellikle eşitlik ve özerkliği temellendirme bağlamında, yaptığı katkıları ortaya koymaktadır. İnsanın ayrıca ahlaki ilkeleri belirleyen rasyonel bir varlık olması ve bu rasyonel varlıklarla oluşacak evrensellik potansiyeli taşıyan bir toplum ideali *Kant*'ın düşüncesinin önemli noktaları olarak görülmektedir¹⁰⁹.

SONUÇ YERİNE

Son söz olarak; insan haklarının felsefi temellendirilmesinde yaygın bir şekilde başvurulan kavram olarak insan onuru kavramı *Kant*'ın genel felsefesinde ama bilhassa etik ve siyaset felsefesi içerisinde dayanaklarını bulmaktadır. Öncelikle düşünürün insanın diğer varlıklardan farkı olarak ortaya koyduğu otonomi düşüncesi, insanı farklı bir noktada konumlandırmak açısından önem taşımaktadır. Ancak bunun devamında, özgür iradeye sahip olduğu düşünülen insanın, hangi durum ve koşullarda gerçekten özgür olduğu da ortaya koyulmaktadır. İnsanın bu koşulları sağlamasının ardından aklıyla ulaşabileceği buyruklarla, ilkeler ortaya koyabileceğini savunan *Kant*, bu buyrukların da temelinde yatması gereken buyruklardan kategorik buyruklara özel bir önem vermekte ve böylelikle insan haklarının temellendirilmesinde kullanılan düşünce sistematüğünü başlatmaktadır.

Günümüzde insan haklarını felsefi bir temele oturtmak için *Kant*, bizlere evrensel geçerliliği olan ve kendi içerisinde tutarlı bütünlük arz eden felsefi bir temel sunmaktadır. Bu bakımdan *Kant*'ın felsefesinin belki de en somut yansımalarının insan haklarında ve bu düşünceye bağlı olarak halen gelişimini sürdüren pozitif hukuktaki insan hakları hukukunda bulunduğunu iddia etmek pek de yanlış olmayacaktır.

Kant'ın kendi dünyası içinde yaratmış olduğu bu düşünce sistematüğü aynı zamanda tüm insanları kapsamaktadır. Bu durum da *Kant*'ın düşüncelerinin evrensellik boyutuna ayrı bir önem atfetmektedir. Çünkü *Kant*'a göre insanın araç değil amaç olması ilkesi, tüm insanlığı kapsar ve bu düşünce bize tüm insanların akıl yoluyla evrensel ilkelere ulaşarak yasa koyucu olabildiği bir cumhuriyet tasarımına götürür. Ancak insan doğasının çatışmacı yanının da farkında olan ve bunu bir sorun olarak değil, ilerlemeci bir kaynak olarak gören *Kant*, devletler arasında da bu tür uyuşmazlıkların giderilmesi için evrensel bir federasyon önerisini çözüm yolu olarak önermektedir. Böylelikle insan doğasından kaynaklanan uyuşmazlıklar da çözüme kavuşacak ve insan haklarının ve aklın hakim olduğu bir küresel düzen kurulmuş olacaktır.

Katkı Oranı Beyanı:

Çalışmaya Dr. Öğr. Üyesi Alper IŞIK ve Arş. Gör. Cemre Edip YALÇIN eşit oranda katkı sağlamıştır.

¹⁰⁸ BULUT, s. 10.

¹⁰⁹ ERDOĞAN, Mustafa: *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, 4. Baskı, Orion Kitabevi, Ankara, 2015, s. 46.

KAYNAKÇA

- AKAD, Mehmet / VURAL DİNÇKOL, Bihterin / BULUT, Nihat: *Genel Kamu Hukuku*, 19. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 2023.
- BULUT, Nihat: “Eski Yunan’dan Aydınlanma Çağına İnsan Onuru Kavramının Gelişimine Genel Bir Bakış”, *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2008, Cilt 12, Sayı 3-4, s. 1-12.
- CEVİZCİ, Ahmet: *Aydınlanma Felsefesi*, 2. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2020 (Aydınlanma Felsefesi).
- CEVİZCİ, Ahmet: *Felsefe Tarihi*, 4. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2012.
- CLAPHAM, Andrew: *Human Rights: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2007.
- ÇAKMAK, E. Efe: “Kant, Etik ve Ahlak Üzerine: İoanna Kuçuradi’yle Söyleşi”, *Cogito - Sonsuzluğun Sınırında: Immanuel Kant*, 2005, Sayı 41-42, s. 235-239.
- ÇETİNKIRAN BALCI, Elif: “İsteme Özgürlüğünden Eylem Özgürlüğüne: Kant’ın Özgürlük Görüşü”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, Cilt 35, Sayı 1, s. 20-32.
- DONNELLY, Jack: *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, (Çev.) ERDOĞAN, Mustafa / KORKUT, Levent, Yetkin Yayınları, Ankara, 1995.
- DOUZINAS, Costas: *İnsan Hakları ve İmparatorluk: Kozmopolitanizmin Siyasal Felsefesi*, (Çev.) AKBAŞ, Kasım / SAĞLAM, Rabia, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017.
- DUVA, Özlem: “Immanuel Kant”, (Ed.) TUNÇEL, Ahu Tunçel / GÜLENC, Kurtul: *Siyaset Felsefesi Tarihi: Platon’dan Zizek’e*, 4. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2021, s. 309-325.
- ERDOĞAN, Mustafa: *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, 4. Baskı, Orion Kitabevi, Ankara, 2015.
- FLEISCHACKER, Samuel: *What is Enlightenment?*, Routledge, London & New York, 2013.
- FORST, Rainer: “A Kantian Republican Conception of Justice as Nondomination”, (Ed.) NIEDERBERGER, Andreas / SCHINK, Philipp: *Republican Democracy: Liberty, Law and Politics*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2014, s. 154-168.
- FORST, Rainer: *The Noumenal Republic: Critical Constructivism After Kant*, Polity Press, Cambridge, 2024.
- GÜNEŞ, Fatih: *Kant’da Cezanın Amacı: Ahlak ve Hukuk Felsefesi Çerçevesinde Bir Soruşturma*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2024.
- HABERMAS, Jürgen: “From Kant’s ‘Ideas’ of Pure Reason to the ‘Idealizing’ Presuppositions of Communicative Action: Reflections on the Detranscendentalized ‘Use Of Reason’”, (Çev.) FULTNER, Barbara, (Ed.) REHG, William / BOHMAN, James: *Pluralism and the Pragmatic Turn: The Transformation of Critical Theory- Essays in honor of Thomas McCarthy*, The MIT Press, Massachusetts, 2001, s. 11-39.
- HABERMAS, Jürgen: “İki Yüzyıl Sonrasında Geriye Bakışın Kazanımlarıyla Kant’ın Ebedi Barış İdesi”, (Çev.) ÇAKAL, Ayşegül: *Cogito- Sonsuzluğun Sınırında: Immanuel Kant*, 2005, Sayı 41-42, s. 381-417 (Ebedi Barış İdesi).
- HEIMSOETH, Heinz: *Kant’ın Felsefesi*, (Çev.) MENGÜŞOĞLU, Takiyettin, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2014.
- HILL JR, Thomas E.: *Dignity and Practical Reason in Kant’s Moral Theory*, Cornell University Press, Ithaca, 1992.
- İŞIKTAÇ, Yasemin: *Hukuk Felsefesi*, 5. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2019.
- KANT, Immanuel: “An Answer to the Question: What Is Enlightenment?”, (Çev.) SCHMIDT, James, (Ed.) SCHMIDT, James: *What Is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions*, University of California Press, Berkeley, 1996, s. 58-64.
- KANT, Immanuel: *Ahlâk Metafizikinin Temellendirilmesi*, (Çev.) KUÇURADİ, İoanna, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2012 (Ahlâk Metafizikinin Temellendirilmesi).
- KANT, Immanuel: *Arı Usun Eleştirisi*, (Çev.) YARDIMLI, Aziz, İdea Yayınevi, İstanbul, 1993.
- KANT, Immanuel: *On The Old Saw: That May Be Right In Theory But It Won’t Work In Practice*, (Çev.) ASHTON, Ernst B., University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1974 (On The Old Saw).
- KOCA, Engin: “Kant’ın Etik Kuramında Özgürlük”, (Ed.) ÖZTÜRK, Armağan / ÇEVİK, C. Cengiz: *Kavramlar Tarihi: Özgürlük*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2022, s. 311-332.

- KUÇURADİ, İoanna: *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, 4. Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.
- KUEHN, Manfred: “Kant’s Critical Philosophy and Its Reception- The First Five Years (1781-1786)”, (Ed.) GUYER, Paul: *The Cambridge Companion to Kant and Modern Philosophy*, Cambridge University Press, New York, 2006, s. 630-663.
- KUEHN, Manfred: *Kant*, (Çev.) DOĞAN, Bülent O., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011 (Kant).
- KÜÇÜKALP, Kasım / CEVİZCİ, Ahmet: *Batı Düşüncesi-Felsefi Temeller-*, 4. Baskı, Türk Diyanet Vakfı (İSAM) Yayınları, Ankara, 2017.
- LUTZ-BACHMANN, Matthias: “İnsan Hakları Fikri ve Dünya Siyasetinin Gerçekleri: Etik ve Siyaset Arasındaki İlişki Üzerine Bir Düşünce”, (Çev.) PİLGİR, Akın Emre, (Ed.) LUTZ-BACHMANN, Matthias / NASCIMENTO, Amos: *İnsan Hakları, İnsan Haysiyeti ve Kozmopolit İdealler*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 25-42.
- MARINA, Jacqueline: “It’s All About Power: The Deep Structure of Kant’s Categorical Imperative and Its Three Formulations”, (Ed.) LYSSY, Ansgar / YEOMANS, Christopher: *Kant on Morality, Humanity and Legality: Practical Dimensions of Normativity*, Palgrave Macmillan, Cham, 2021, s. 67-89.
- RECKI, Birgit: “Kant ve Aydınlanma”, (Çev.) ÇÖREKÇİOĞLU, Hakan: *Cogito - Sonsuzluğun Sınırında: Immanuel Kant*, 2005, Sayı 41-42, s. 192-214.
- RILEY, Stephen: *Human Dignity and Law: Legal and Philosophical Investigations*, Routledge, New York, 2018.
- ROUSSEAU, Jean Jacques: *Du Contrat Social*, Flammarion, Paris, 2001.
- SATICI, Murat: “Kant’ın Cumhuriyetçilik İdesi”, (Ed.) ÖZTÜRK, Armağan: *Res Publica: Platon’dan Skinner’a Antik ve Modern Düşünce*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s. 187-226.
- SENSEN, Oliver: “Kant’s Conception of Human Dignity”, *Kant Studien*, 2009, Cilt 100, Sayı 3, s. 309-331.
- TALBOTT, William J.: “İnsan Hakları, İnsan Haysiyeti ve Varsayımsal Rıza”, (Çev.) PİLGİR, Akın Emre, (Ed.) LUTZ-BACHMANN, Matthias / NASCIMENTO, Amos: *İnsan Hakları, İnsan Haysiyeti ve Kozmopolit İdealler*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 45-72.
- TOMUSCHAT, Christian: *Human Rights: Between Idealism and Realism*, Oxford University Press, New York, 2008.
- URHAN, Veli: *Siyaset Felsefesi: Kavramlar, Klasik ve Modern Dönem*, Fol Kitap, Ankara, 2020.
- USLU, Ateş: *Siyasal Düşüncelerin Toplumsal Tarihi 2*, Yordam Kitap, İstanbul, 2021.
- UYGUN, Oktay: *Devlet Teorisi*, 2. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- WOOD, Allen W.: *Kant*, (Çev.) KOVANLIKAYA, Aliye, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009.
- YURTSEVEN, Mehmet: *Kant’ta Özgürlük ve Ahlak İlişkisi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, İstanbul, 2019.
- ZACK, Naomi: *A’dan Z’ye Felsefe: Antik Yunan’dan Postmodern Döneme Felsefe Tarihi*, (Çev.) ALPAGUT, Şükrü, 2. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2021.